

Ioana COSTA | *Suorum mortes*
(Universitatea din București) | *aequo animo ferendas*

Abstract: (*Suorum mortes aequo animo ferendas*) In Petrarch's letter of consolation to Philip, Bishop of Cavaillon (*Epistolae familiares*, 2.1), might be recognized some characteristics of the ancient funeral orations; from the rich literature of the genre, I selected only one equivalent example: Seneca, *Ad Marciam de consolatione*. The two addressees, the Bishop and Marcia, do not seem to need comfort, because their strength of character enables them to bear the loss of their brother and son, respectively. Petrarch and Seneca confer different nuances – in their own style – to this seemingly similar approach.

Keywords: *consolatio, Seneca the Younger, Petrarch, uirtus, fortitude.*

Rezumat: În epistola de consolare adresată de Petrarca lui Philippus, *Cavallicensis episcopus* (*Epistolae familiares*, 2.1), recunoaștem câteva dintre trăsăturile orațiilor funerare antice; din bogata literatură a genului, am ales un singur exemplu similar: Seneca, *Ad Marciam de consolatione*. Cei doi destinatari, episcopul și Marcia, par să nu aibă nevoie de mângâiere, pentru că tăria lor de caracter îi face să suporte mirabil pierderea fratelui și, respectiv, a fiului. Petrarca și Seneca nuanțează - în stilul propriu fiecăruia - această abordare, aparent similară.

Cuvinte-cheie: *consolatio, Seneca, Petrarca, uirtus, fortitude.*

Latinescul *consolatio* este un deverbativ explicit, care descinde direct din *consolari*, „a consola”. Coborând în etimologia termenului, constatăm un fapt care, chiar dacă nu e defel izolat, merită să fie înregistrat: verbul simplu, fără preverb, *solari*, atestat încă de la Plaut, ajunge să fie rar folosit în proza clasică, pierzând teren în fața compusului *consolari*. Acest element de compunere, *con-* (uneori fără nazală: *co-*), are și o existență independentă: prepoziția *cum*, cu varianta fonetică atestată în textele arhaice *con*; având aceeași origine, sensul le este similar, pentru că deopotrivă prepoziția și preverbul (sau, în general vorbind, elementul de compunere) trimit la o adunare, grupare, reunire – în plan concret sau abstract. Poate că *solari* li s-a părut latinilor prea neîncăpător pentru mângâierea, alinarea pe care avea să o numească, iar atunci sporul de o silabă și, mai cu seamă, cuprinderea amplă a lui *con-/cum* au dus la înlocuirea – și aproape uitarea – verbului simplu. În latina clasică se afla în uz și deverbativul *solatium/solacium* (cu varianta poetică *solamen*): sensul este cam același („mângâiere”, „consolare”; dar și „compensație”).

Nu fără legătură cu simțul lingvistic empiric al anticilor, pe care îl invocăm adesea vorbind despre etimologii populare, acestui verb *consolari* ajunge să i se opună *desolare*, denominativ al lui *solus*, adjectiv moștenit în toate limbile romanice, în afara românei. Pentru această aparentă pereche (*con*)*solari-desolare*, dă mărturie glosa *desolare, solacium auferre (uide Ernout-Meillet, s.u. solor)*; i se poate adăuga un fragment cu mult mai interesant, elaborat, bine strunit pe cele două coarde: *Epistola 130* a lui Augustin, în paragraful al treilea: *Dabo illis solacium uerum, pacem super pacem, sine quo solacio, quaecumque sunt terrena solacia, magis in eis desolatio quam consolatio reperitur.*

Istoria cuvântului pălește însă în fața amplitudinii termenului tehnic: consolația este un gen literar ilustrat de texte celebre ale antichității, citite perpetuu, reluate, asumate, germinând mirific în epocile ulterioare. Cartea a doua a „Scrisorilor către cei apropiați” compuse de Petrarca (*Epistolae familiares*) conține mai multe asemenea epistole consolatorii. Pentru a ne rezuma la un singur exemplu, prima dintre ele (Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1) îi este adresată episcopului de Cavillon (*Ad Philippum Cavallicensem episcopum, suorum mortes equo animo ferendas* (cu grafia uzuală în edițiile textelor latinești medievale, pe care o păstrez aici, în contrast cu grafia textelor clasice) și are trimiteri explicite la două scrisori senecane (*Ad Lucilium* 63 și 76); dincolo de citate, epistola ne amintește pregnant „Consolația pentru Marcia”, a aceluiasi Seneca: cei doi destinatari, episcopul și Marcia, par să nu aibă nevoie de alinare, pentru că tăria lor de caracter îi face să suporte cu fermitate pierderea fratelui și, respectiv, a fiului. „Curajul tău ia acum de la mine uriașa îndatorire de a-ți scrie”, îi spune Petrarca lui *Philippus, Cavallicensis episcopus*, ca un ecou al paragrafului senecan de deschidere: „Dacă nu aș ști, Marcia, cât de mult te-ai îndepărtat de slăbiciunea inimii [...], nu aș îndrăzni să ies în întâmpinarea durerii tale”.

Dincolo de această primă percepție, spontană, a afinității celor două texte, putem urmări felul în care ele dialoghează peste timp, prin esența lor, chiar împotriva trăsăturilor care le disting concret: o scrisoare personală de dimensiuni medii și, de cealaltă parte, o compoziție retorică de patru ori mai întinsă, scrisă cu scopul străvezii de a dobândi bunăvoința unui personaj dintr-o familie ilustră. A fost remarcată lipsa de empatie a lui Seneca; colateral, această consolație adresată Marciei este umbrită suplimentar de celelalte două consolații compuse în perioada exilului (către mama sa, Helvia, și, mai cu seamă, cea dedicată lui Polybius, secretarul *a studiis* al împăratului pe care acum și-l dorea binevoitor, dar avea să-l stigmatizeze postum în *Apokolokyntosis*, o satiră groasă, dificil de armonizat cu detașarea stoică). Vom încerca să lăsăm deoparte elementele concrete, supuse biografiei, pentru a ne apropia de două texte compuse într-un ton de adresare precis direcționată, dar purtând, cu certitudine, aureola auctorială care le deschide unui public nelimitat.

Definirea personajelor este treptată, într-o spirală a nuanțelor care se acumulează: consolator și consolată, mereu în tandem, ajung să fie o construcție complexă de vase comunicante. Relația este comparabilă, înainte de toate, cu cea dintre

medic și pacient: atunci când consolarea se adresează unui spirit puternic, pare deopotrivă de inutilă ca vizita unui medic la un om sănătos (*utrique autem sano aut nullis aut plane levioribus remediis est opus*, Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.1); Petrarca reia imaginea, câteva paragrafe mai jos, cu o îngroșare a tușei: „Venisem, așadar, întristat și ajunseseam <ca> un medic bolnav la <un pacient> care este sănătos” (*ad bene valentem medicus eger acceseram*, Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.4). Aceleași perspective cvasi-medicale îi sunt asimilabile două abordări recurente în texte de acest tip: armonia trup-suflet și găsirea unor remedii. Grijă pentru „sufletul lovit amaric” este identică celei menite trupului (Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.1), iar remediile funcționează prin amalgamare, dar și printr-o însumare hiperbolică, uneori inutilă: „Toate remediile au fost încercate fără nici un efect”, îi scrie Seneca Marciei (Seneca, *Marcia* 1.6).

Din aceste rapide trimiteri la cele două texte se conturează două atitudini parțial neasemenea, care țin de circumstanțele concrete: față de figura sublimă a episcopului căruia i se adresează Petrarca, Marcia senecană este un personaj mai nuanțat, fără a coborî totuși de pe un pedestal al înaltei demnități umane – ea, care dăduse dovadă de o pilduitoare tărie atunci când își pierduse tatăl (acesta este reperul care deschide consolația, *exploratum iam robur animi et magno experimento adprobata uirtus tua*, Seneca, *Marcia* 1.1), pare să nu mai poată ieși din doliul căruia i se abandonase total după moartea fiului său. Sunt aici două diferențe majore, pe care Petrarca și Seneca le subliniază, fiecare în felul său. Marcia senecană este slăvită ca deținătoare a virtuților prin excelență masculine, dar, tocmai prin acest elogiu, ea ne apare încă și mai mult ca femeie: durerea ei este dintre cele „de care chiar și bărbații preferă să se agate și să se sprijine” (*cui uiri quoque libenter haerent et incubant*, Seneca, *Marcia* 1.1), noblețea ei îl împiedică pe Seneca să o vadă ca reprezentantă a sexului slab (*haec magnitudo animi tui uetuit me ad sexum tuum respicere*, Seneca, *Marcia* 1.5), puterea de stăpânire este cerută mai ales femeilor, care îndură fără măsură (*moderandum est itaque uobis maxime, quae immoderate fertis*, Seneca, *Marcia* 10.7). Chiar remediile *in superuacuum temptata* („încercate fără nici un efect”), menționate mai înainte (Seneca, *Marcia* 1.6), fuseseră oferite de „autoritatea bărbaților de seamă și a celor ce se înrudes” cu ea (*auctoritates magnorum et adfinium tibi uirorum*). Pentru tatăl său, ilustrul istoric Aulus Cremutius Cordus, Marcia avusese o iubire filială care nu era defel mai prejos decât cea maternă, cu unica diferență că nu ar fi dorit ca el să îi supraviețuiască (*quem non minus quam liberos dilexisti excepto eo quod non optabas superstitem*, Seneca, *Marcia* 1.2); devotamentul total a generat sacrificiul suprem: Marcia a încetat să-i mai împiedice moartea, de vreme ce alternativa era sclavia spiritului (*tibi apparuit inter Seianianos satellites illam unam patere seruitutis fugam*, Seneca, *Marcia* 1.2). Odată cu schimbarea vremurilor, Marcia s-a îngrijit să le redea contemporanilor cărțile tatălui său, punându-l, prin acest demers aparte, în afara morții (Seneca, *Marcia* 1.3): „ai dat îndărăt, în folosul oamenilor, geniul tatălui tău, din care i se trăsesse condamnarea, l-ai salvat de adevărata moarte și ai pus la loc, în rândul monumentelor publice, cărțile pe care bărbatul acela plin de forță le scrisese cu sângele

său”; i se cuvine de aceea recunoștința culturii romane (*optime meruisti de Romanis studiis*). Durerea mamei care și-a pierdut fiul este însă fără măsură – ei i se adresează Seneca în această consolatie, care țese un portret dublu al Marciei, ca fiică și ca mamă. Tristețea ei „pare să fi prins deja crustă: nu mai este tristețea ascuțită, de la început, ci una îndărătnică și persistentă” (*iam uidetur duxisse callum, non illa concitata qualis initio fuit, sed pertinax et obstinata*, Seneca, *Marcia* 8.2). Este o tristețe înrădăcinată, la care Marcia nu vrea nicidecum să renunțe nici după trei ani întregi („durerea se înnoiește și se întărește în fiecare zi și, înstăpânindu-se, și-a căpătat un drept și a ajuns într-un punct în care ar părea rușinos să înceteze să mai existe”, Seneca, *Marcia* 1.7). Amintirile se transformă într-o perpetuă tortură: tocmai de aceea, Marcia nu și le mai îngăduie și, deopotrivă, nu le mai îngăduie nici celor din jurul său; în acest context îi adresează Seneca o rugămintă severă, poate punctul culminant al întregii consolatii: „Te implor, nu-ți dori acea glorie strâmbă, de a părea cea mai nefericită dintre femei!” (*ne, obsecro te, concupieris peruersissimam gloriam, infelicissima uideri!*, Seneca, *Marcia* 5.5).

Am putea face aici un salt către scrisoarea lui Petrarca – alt ton, alt tip de elogiu al unui bărbat care își stăpânește durerea la pierderea fratelui. Episcopul nu pare să aibă nevoie „de o înaltă maiestate a cuvintelor, [...] de cuvinte grave și însuflețite”: „curajul însuși se aplaudă pe sine și, mulțumit <să-și fie> propriul său crainic, nu cere tumultul unui al doilea teatru” (*alterius theatri strepitum non requirit*, Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.2). Decența virilă a durerii interiorizate, care străbate în afară, este o imagine puternică: ei i se opune teatrul și tumultul său, ca forme omenești de manifestare, pe care spiritul le strunește. Această forță a spiritului își găsește locul în galeria de *exempla*, topos obligatoriu al consolațiilor și, nu mai puțin, prilej de desfășurare a erudiției și de îmbrățișare culturală a celui consolată. Petrarca aduce în paginile sale pildele lui Socrate (Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.12), Aemilius Paulus, Pericle, Cato, Xenofon, Anaxagora (Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.30-35); Seneca (Seneca, *Marcia* 12.6-16.5) recurge atât la personaje masculine, care se suprapun parțial celor din seria cvasi-canonice la care recursese Petrarca (Sulla, Xenofon, Marcus Horatius Pulvillus, Aemilius Paulus, Calpurnius Bibulus, Gaius Iulius Caesar, Augustus, Tiberius), cât și la personaje feminine (Lucretia, Cloelia, cele două Cornelii – mama Gracchilor și soția lui Livius Drusus). Un loc aparte rezervă el unei perechi de exemple menite să îi servească Marciei drept repere antagonice (Seneca, *Marcia* 2.3 *sqq.*): Octavia și Livia, din familia imperială de început, își pierduseră amândouă fiii la vârsta tinereții. Cea dintâi, sora lui Augustus, „nu a mai pus capăt plânsurilor și gemetelor și nici nu a acceptat vreo vorbă care să-i aducă alinare” (Seneca, *Marcia* 2.4), rămânând pentru tot restul vieții într-o perpetuare a momentului înmormântării, *qualis in funere*, refuzând ajutorul, de parcă „oprirea lacrimilor ar fi o a doua pierdere a fiului său” (*ibidem*); s-a îngropat ea însăși în propriul său doliu, insensibilă la durerea ofensatoare pe care le-o provoca celor dragi, *contumelia omnium suorum, quibus saluis orba sibi uidebatur* (Seneca, *Marcia* 2.5). Livia, pe de altă parte,

la pierderea fiului său Drusus, a decis să nu intre în acea paradigmă de *orba*: a continuată să vorbească despre el, să asculte vorbindu-se despre el, să trăiască împreună cu amintirea lui (Seneca, *Marcia* 3.2). Acesta este modelul pe care i-l oferă Seneca Marciei (Seneca, *Marcia* 3.3), încercând să o despartă de o lumină pe care o urăște (*inuisa* <...> *in luce*), de dușmănia față de propria ei vârstă, care o duce prea încet către capăt (*aetati tuae, quod non praecipitet te quam primum* <...> *infestissima*). Într-un cuvânt: „și în durere există o anumită măsură” (*est enim quaedam et dolendi modestia*, Seneca, *Marcia* 3.4).

Aduc o mângâiere, în ambele texte discutate aici, considerațiile general-umane privitoare la durata vieții și la moarte.

Viața nu poate fi controlată de om în reperatele sale majore, cu atât mai puțin ca durată. Pentru cel care deplânge plecarea prematură a cuiva drag, percepută ca o nedreptate, răspunsul este aspru: „Nu există aici timp dinainte definit; suntem datornici fără un termen fix” (*sine termino debitores sumus*, Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.7); „Toate cele omenești sunt de scurtă durată, trecătoare, și nu sunt în stare să acopere o parte din timpul infinit” (*omnia humana breuia et caduca sunt et infiniti temporis nullam partem occupantia*, Seneca, *Marcia* 21.2). Lipsa de relevanță a duratei omenești în curgerea mare a timpului („neînsemnată – dacă pui alături timpul în care a trăit cineva cu cel în care nu a trăit”, Seneca, *Marcia* 21.3) are ca pendant prețuirea calităților, nu a anilor, și cheamă inevitabilul topos al raportului invers proporțional între strălucire și durată: „Focul, cu cât mai luminos arde, cu atât mai repede se stinge: durează mai mult cel făcut din lemne ce ard încet și se aprind greu și care, plin de fum, dă o lumină slabă” (Seneca, *Marcia* 23.4). Autorul consolării inserează o generalizare cu impact de apoftegmă – „unde nu mai e loc de creștere, apusul este aproape” (*ibidem*), readusă în concret printr-o pildă care aparține memoriei recente: trăise la Roma un băiat neobișnuit de înalt, a cărui moarte timpurie nu a mirat pe nimeni, pentru că „nu era în stare să ajungă la vârsta căreia i-o luase înainte [...]; maturizarea excesivă este semnul unei dispariții iminente, iar sfârșitul este aproape când creșterea s-a încheiat” (Seneca, *Marcia* 21.5).

Moartea, la rândul său, poate fi văzută ca binefacere (așa cum fusese pentru ilustrul tată al Marciei); este cu adevărat un dar mai prețios decât viața, pentru că pe tărâmul ei are loc adunarea sacră, *coetus sacer* (Seneca, *Marcia* 25.2). Cetatea mirifică din textul senecan, menită deopotrivă zeilor și oamenilor, cuprinzându-le pe toate, „supusă unor legi sigure și veșnice, unde corpurile cerești își împlinesc rotirile lor neobosite” (Seneca, *Marcia* 18.1), este locul întâlnirii viitoare, este *patria* despre care îi vorbește Petrarca episcopului: „Ai pierdut un frate desăvârșit; de fapt, nu l-ai pierdut, ci l-ai trimis înainte în patria unde și tu se va cuveni să ajungi” (Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.6). Aceea este adevărata patrie, față de care viața omenească este un exil: *exilium est hoc, ipse in patria profectus est* (P 2.1.26).

Consolator și consolată, cele două personaje se întâlnesc în realitatea momentului sau într-un viitor călăuzit de înțeleptele cuvinte de mângâiere: „elogiez, adevăresc, admir și mă minunez de măreția sufletului tău”, spune Petrarca (*laudo probo admiror*

et stupeo magnitudinem animi tui, Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.5) și, intuim, dorește să poată spune Seneca. Consolația se împlinește doar atunci când suferința se sublimează în măreție, găsindu-și astfel unica justificare posibilă – în singurătate, fără tumultul vreunui teatru (*alterius theatri strepitum non requirit*, Petrarca, *Epistolae familiares* 2.1.2).

Referințe bibliografice

- Pétrarque. 2002. *Lettres familières*. tome I, livres I-III. *Rerum familiarium libri I-III*, trad. André Longpré, introd. note Ugo Dotti. Paris: Les Belles Lettres.
- Seneca. 1990. *Dialoghi* (testo e traduzione). vol. II, Giovanni Viansino (ed.). Milano: Arnoldo Mondadori Editore.
- Seneca. 2004. *Dialoguri*. vol. II, Ioana Costa (ed.), trad. Ioana Costa, Vichi-Eugenia Dumitru, Ștefania Ferchedău, introd. Anne Bănățeanu. Iași: Polirom.